

EEN STANDAARD VOOR DE ONTSLUITING VAN HERKOMSTMERKEN

Steven Van Impe

I. Probleemstelling

Er zijn binnen de geldende modellen voor het beschrijven van oude boeken geen adequate regels voor het beschrijven en ontsluiten van herkomstmerken. Deze merktekens vallen immers onder de exemplaargebonden kenmerken, die traditioneel weinig aandacht krijgen. Bij het beschrijven van boeken is het immers vooral het algemene, de editie die beschreven wordt en niet zozeer het fysieke exemplaar.

Herkomstmerken worden hier gedefinieerd als *alle tekens die in een boek zijn aangebracht met het expliciete doel een eigenaar ervan te identificeren*. Daarbij worden aanwijzingen die indirect naar een eigenaar verwijzen (handgeschreven nota's van de lezer, bladwijzers, ...) uitgesloten, net als aanwijzingen buiten het boek zelf (opmerkingen in het register van bibliotheken, gedrukte veilingcatalogi, nota's of memoires van eigenaars, ...). Het is immers de bedoeling een systeem te ontwerpen om de herkomstmerken zelf te beschrijven en ontsluiten, niet om de herkomsten systematisch te gaan onderzoeken.

Om praktische redenen beperken we ons tot herkomstmerken in gedrukte werken, waarbij handschriften, archiefstukken, oorkonden en niet-boekmaterialen (voorlopig) buiten beschouwing blijven. Het is echter niet uitgesloten dat de conclusies die uit deze paper getrokken kunnen worden, ook in die domeinen althans gedeeltelijk van toepassing zijn.

Waarom zouden we juist herkomstmerken gaan inventariseren? Wat voor meerwaarde heeft het, behalve in enkele uitzonderlijke gevallen waarbij het boek gesignd is door de auteur of door één of andere beroemdheid, te weten door wiens handen het in het verleden allemaal gepasseerd is?

De boekhistoricus heeft onmiddellijk een antwoord klaar op deze vraag: een databank van herkomstmerken zou een enorme rijkdom aan gegevens opleveren die totnogtoe nauwelijks beschikbaar zijn. We weten zo goed als niets over het oude boekenbezit. Oude bibliotheek- en veilingcatalogi en inboedelbeschrijvingen van sterfhuizen zijn bijzonder waardevol, maar ook bijzonder zeldzaam; wanneer ze al zijn overgeleverd blinken ze vooral uit door vaagheid.¹ Dankzij een databank van herkomstmerken zouden we heel erg concreet kunnen zeggen: dit boek, deze editie, dit exemplaar is in het bezit geweest van deze of gene. Wanneer we maar genoeg exemplaren kunnen onderzoeken, kunnen we op die manier althans een gedeelte van een oude bibliotheek wedersamenstellen.²

Maar niet alleen het boekenbezit zou baat hebben bij een databank van herkomstmerken: ook de dynamiek van het boek kan onderzocht worden. Hoeveel eigenaars heeft een boek gehad? Welke reis heeft het doorheen de eeuwen gemaakt? Waarom, wanneer en hoe werd het boek van de hand gedaan? Wat werd ervoor betaald?

Tenslotte kan een studie van de verschillende types van herkomstmerken bepaalde maatschappelijke en culturele tendenzen aan het licht brengen: hoe evolueerde de manier waarop iemand een boek als zijn eigendom bestempelde? Wanneer begon het gedrukte exlibris precies aan zijn opkomst?

1 Voor de mogelijkheden die veilingcatalogi bieden, zie bijvoorbeeld P. DELSAERDT, *Libri Liberti: de bibliotheek van Libertus Fromondus (1587-1653)*, in Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis, 5 (1998), p. 27-44.

2 Een prachtig voorbeeld is P. ARENTS, *De bibliotheek van Pieter Paul Rubens*, in De Gulden Passer, Antwerpen, 1996.

II. Vereisten

Het is dus onze bedoeling een model te ontwikkelen dat het mogelijk maakt herkomstmerken ondubbelzinnig en exhaustief te beschrijven. Op basis van dat model kan vervolgens een databank geïmplementeerd worden. Er zijn een aantal problemen bij het beschrijven van herkomstmerken waarmee zo'n beschrijvingsmodel rekening zal moeten houden.

In de eerste plaats is er het probleem van de *datering*. Lang niet elk herkomstmerk draagt een datum. Wel kan men in bepaalde gevallen op basis van externe gegevens zoals het jaar van uitgave van het boek, de biografie van de eigenaar, paleografische of typografische kenmerken en zo meer een datering bij benadering (*terminus post en/of ante quem*) geven. Daarnaast is het soms, bij de aanwezigheid van verschillende herkomstmerken, mogelijk een relatieve datering op te bouwen: vaak probeerde de nieuwe eigenaar de herkomstmerken van de vorige eigenaar te verwijderen of onleesbaar te maken. In een aantal gevallen is het dan mogelijk om af te leiden welk eigendomsmerk later kwam dan een ander.

Een tweede probleem is dat van de *onleesbare of onoplosbare herkomstmerken*. Niet alleen zijn sommige handtekeningen gewoon niet te ontcijferen, vaak zijn ze ook ten dele uitgewist, doorgekrabd, overplakt, uitgescheurd of uitgeknipt. In sommige gevallen is het zelfs onmogelijk uit te maken of een bepaalde krabbel een herkomstmerk, een andere aanduiding, of zelfs maar een eenvoudige droedel of pennentrek is. Daarnaast moeten we er rekening mee houden dat een aanvankelijk onopgeloste handtekening later, op basis van ervaring of het tegenkomen van een leesbaarder exemplaar van dezelfde signatuur, wél opgelost kan worden. Tenslotte is het mogelijk dat twee onleesbare handtekeningen worden gevonden die wel zodanig qua vorm overeenstemmen dat vaststaat dat ze naar dezelfde, (voorlopig) ongeïdentificeerde persoon verwijzen.

III. Bestaande standaarden

A. Standaarden voor boek- en archiefbeschrijving

De vraag werpt zich op of het niet mogelijk is een bestaande standaard te gebruiken voor het ontsluiten van herkomstmerken. Per slot van rekening zijn er reeds tal van beschrijvingsmodellen voor verwante materies. Het probleem ligt echter hierin dat de herkomstmerken zich situeren in een schemerzone tussen de bibliografische en de archivalische beschrijving. Zo is het in de catalografie gebruikelijk om net zo weinig mogelijk exemplaargebonden kenmerken bij een boek op te nemen, maar zich te richten op het universele. De vaak toegepaste MARC-standaard bijvoorbeeld is specifiek ontwikkeld om zoveel mogelijk gegevens te kunnen uitwisselen. Er is wel een veld voorzien voor herkomstgegevens, maar geen nadere bepaling van de manier waarop dit veld moet worden ingevuld. Een aantal bibliotheekcatalogi voorzien reeds in de (gedeeltelijke) ontsluiting van herkomstmerken op deze manier, en in enkele gevallen is deze index ook doorzoekbaar.³

Uiteraard is MARC niet specifiek ontwikkeld voor het beschrijven van oude drukken. Dat is wel het geval bij de ISBD(A)-standaard. Maar ook hier gaat de aandacht vooral naar het beschrijven van edities: herkomstmerken komen terecht in het algemene veld 'notes', zonder verdere bepalingen over de structuur van dat veld.

³We noemen de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (<http://www.kbr.be/>), waar het mogelijk is op herkomstmerk te zoeken. Daarbij worden echter enkel de namen van de vorige eigenaars, in genormaliseerde vorm, geïnventariseerd. Een ander lovenswaardig initiatief is de databank Ancien possesseurs des livres van de openbare bibliotheek van Lyon (<http://sgedh.si.bm-lyon.fr/sipweb2/apos/>) die ook foto's van de herkomstmerken en biografische noten van de eigenaars bevat.

Een standaard waar wel degelijk rekening gehouden wordt met de exemplaargebonden kenmerken is de FRBR (Functional Requirements for Bibliographical Records). Deze maakt een onderscheid in vier verschillende lagen, waarbij de typische MARC- of ISBD(A)-beschrijving overeenkomt met de derde laag, de 'manifestatie'. De vierde laag, het 'item', is de fysieke verschijningsvorm van zo'n manifestatie, het concrete boek dat op het rek staat en een plaatskenmerk krijgt. Het is in deze laag dat ook de herkomstmerken zich situeren.

De FRBR bieden slechts algemene principes en aanbevelingen, die dan concreet moeten worden uitgewerkt in andere standaarden of toepassingen. De gelaagde onderverdeling kunnen we aan het werk zien in de implementatie van PICA. Deze bibliotheeksoftware maakt gebruik van een bibliografische beschrijving in drie lagen: de eerste laag omvat de bibliografische beschrijving die universeel is en gedeeld kan worden, de tweede laag omvat gegevens die eigen zijn aan de bibliotheek (een specifieke manier van onderwerpsontsluiting, ...) en de derde laag omvat de gegevens per exemplaar. Binnen de Duitse GBV (Gemeinschaftliches Bibliothek Verein) heeft men het initiatief genomen in deze derde laag herkomstgegevens op te nemen met de T-PRO standaard, die we verderop bespreken.

Het is wel duidelijk dat herkomstmerken in de catalogafische regelwerken nauwelijks een plaats gevonden hebben. Ze hebben eigenlijk ook niets te maken met boeken, maar vertonen daarentegen wel vrij veel overeenkomsten met de stukken die we tegenkomen in een archief: het gaat immers om administratieve aantekeningen. Volgens de regels van de ISAD(G), dé standaard voor archiefbeschrijving, moet zo'n archief in een hiërarchische, gelaagde structuur beschreven worden, waarbij elke laag (archief, fonds, subfonds, reeks, bescheid, ...) een eigen beschrijving krijgt die dan doorlinkt naar eventuele hogere en/of lagere niveau's. Om bij herkomstmerken in boeken te kunnen gewagen van een hiërarchische structuur zouden we de boeken misschien kunnen beschouwen als een archivalische reeks, en elk afzonderlijk herkomstmerk (stempel, noot, etiket, ...) als een stuk. De opsplitsing in verschillende niveau's is echter nauwelijks nuttig, aangezien het onderwerp van onze beschrijving zich steeds op hetzelfde niveau bevindt.

2. T-PRO: een standaard voor herkomstmerken

In de loop van de jongste jaren werd stilaan duidelijk dat het ontbreken van duidelijke regels voor het beschrijven van exemplaarkenmerken een groot gemis was. De eerste aanzetten tot een handleiding voor het beschrijven van exemplaarspecifieke eigenschappen kwamen uit de wereld van de incunabelstudie. De problematiek werd in 2002 door Jürgen Weber opengetrokken,⁴ waarna de Arbeitsgemeinschaft Alte Drucke (AAD) van het Duitse Gemeinsame Bibliotheksverbund op basis van een studie van 'best practices' – voor zover deze bestonden – een document met aanbevelingen publiceerde: de *Empfehlungen zur Provenienzverzeichnung* (2003).⁵ Het gaat eigenlijk om een praktische handleiding voor het invoeren van herkomstmerken in de bibliotheeksoftware PICA. In die zin is het een aanvulling op de RAK-WB (Regeln für die alphabetische Katalogisierung in wissenschaftlichen Bibliotheken)⁶, de Duitse variant van MARC. De handleiding geeft aan in welke velden van de PICA-software de gegevens moeten worden ingevoerd, en hoe dat moet gebeuren. Door gebruik te maken van de gecontroleerde thesaurus T-PRO (Thesaurus der Provenienzbegriffe) wordt het gebrek aan een specifieke veldenstructuur al enigszins opgelost. Zoekopdrachten en statistische bewerkingen op de databanken zijn echter nauwelijks mogelijk.

4 J. WEBER, "The copy in hand". Voraussetzungen und Ziele exemplarspezifischer Erschliessung, in *Bibliotheksdienst* 36 (2002), p. 614-624.

5 Arbeitsgemeinschaft Alte Drucke beim Gemeinsamen Bibliotheksverbund, *Empfehlungen zur Provenienzverzeichnung, Version 20. Jan. 2003* op <http://aad.gbv.de/> [geraadpleegd op 20 maart 2005].

6 Die Deutsche Bibliothek, *Regeln für die alphabetische Katalogisierung in wissenschaftlichen Bibliotheken*, 2., überarbeitete Ausgabe. 2., überarbeitete Ausgabe. 2002 op www.ddb.de/professionell/pdf/rak_4_erg.pdf [geraadpleegd op 24 april 2005].

T-PRO zal in deze paper als basis dienen voor het ontwikkelen van een heuse standaard voor het ontsluiten van herkomstmerken. Telkens werden de begrippen ook gecorreleerd aan begrippen die in Engeland en Frankrijk reeds gebruikt werden. De thesaurus bewijst daarom ook buiten de context van PICA zijn nut: we hebben een uitgebreide, aan de praktijk getoetste, gecontroleerde vocabulariumlijst die in verschillende taalgebieden aanvaard kan worden. Concreet zullen we in ons model deze thesaurus omvormen tot een heuse ontologie, waarin ook de relaties tussen de beschreven termen duidelijk worden vastgelegd.

III. Pronto: een 'provenience ontology'

Voor zover er in het verleden al systemen waren om herkomstmerken te beschrijven, waren deze louter vlakke omschrijvingen zonder veldstructuur. De grootste moeilijkheid is het onderkennen van een hiërarchische structuur die flexibel genoeg is om de semantische variatie te beschrijven. Zo kan een anagram voorkomen als goudstempel op de band, op een gedrukt exlibris dat op het voorplat is gekleefd, als inktstempel op de titelpagina, als tekening in het boek aangebracht, ... Daarom kiezen we voor een aanpak die gebaseerd is op het object-geöriënteerde model. Daarbij is de hiërarchie wel aanwezig, maar niet dwingend. Er zijn twee basisniveau's: het eerste is dat van het exemplaar van het boek, het tweede is het niveau van het eigendomsmerk zelf.

1. Het exemplaar

Eén van de grondregels uit de ISAD(G) die in elk geval behouden moet blijven, is het aangeven van de *context* van het beschreven stuk. In ons model gaat het hierbij dan vooral om de plaats van het herkomstmerk: bij welk exemplaar van welk boek hoort het? Eenvoudig gezegd komt het erop neer het record van het herkomstmerk te verbinden met het plaatskenmerk zoals dat meestal reeds bestaat in de catalogus. Daaraan voegen we nog de plaats in het boek toe. Herkomstmerken die los voorkomen (verzamelingen ex-librissen, uitgescheurde snippers, ...) kunnen dus niet worden opgenomen: ze kunnen niet meer in hun oorspronkelijke context worden geplaatst.

Een probleem ontstaat wanneer we te maken hebben met een convoluut: een aantal afzonderlijk gedrukte boeken die op een bepaald tijdstip, vaak lang na hun ontstaan, zijn samengebracht en in één enkele band zijn gebonden. Van herkomstmerken op de band zelf is het duidelijk dat ze pas zijn aangebracht nadat de boeken samen ingebonden werden. Maar wat met een herkomstmerk op de titelpagina van het eerste onderdeel? Hoort dit bij de hele bundel, of enkel bij het eerste onderdeel? De samenstelling van het convoluut zal dus in elk geval duidelijk moeten blijken in de titelbeschrijving.

De ISAD(G) beschouwt ook de archiefvormer, de periode, de bewarende instelling en dergelijke zaken als context. Deze zijn bij de beschrijving van herkomstmerken echter zodanig sterk verweven met de inhoud die we willen beschrijven, dat ze in ons model niet op dit niveau beschreven kunnen worden. Het gaat er immers niet zozeer om de laatste collectievormer te kennen, maar wel alle voorgaande eigenaars. We proberen dus net één of meerdere voorafgaande contexten te reconstrueren, en wel op het niveau van de oude collectie als geheel.

De T-PRO maakt op het niveau van het boek een onderscheid naargelang van de functie die het exemplaar heeft gehad (schenkingsexemplaar, veilingsexemplaar, recensie-exemplaar, ...). Aangezien een exemplaar verschillende functies vervuld kan hebben, en aangezien deze functies ofwel rechtstreeks uit het herkomstmerk worden afgeleid, ofwel slechts uit externe bronnen bekend zijn, laten we dit gegeven in ons model achterwege.

2. Het herkomstmerk

Het herkomstmerk heeft noodzakelijkerwijs steeds een drietal kenmerken die absoluut moeten bestaan. Het gaat om de aanduiding van de plaats, van de tijd, en van de eigenaar. Het is onmogelijk een herkomstmerk te bedenken (en dus te beschrijven) dat deze drie kenmerken niet heeft.

We hebben hierboven al uitgebreid gesproken over de *plaats* van het herkomstmerk, waarbij we hebben opgemerkt dat een herkomstmerk dat niet aan een boek gebonden is, contextloos is en dus niet langer als herkomstmerk beschouwd kan worden.

Hoewel er vaak geen datering bekend is, is er noodzakelijkerwijze steeds een *tijdstip* geweest waarop het herkomstmerk in het boek is aangebracht. Daarom moet er ook in ons model steeds een datering gegeven worden, hoe vaag ook. Die vaagheid is trouwens steeds ingeperkt: als terminus post quem kan steeds de datum van uitgave van het boek zelf genomen worden (als deze bekend is), en als terminus ante quem noodzakelijkerwijs de datum van de beschrijving. Het is bijna altijd mogelijk op basis van vormkenmerken (handschrift, stijl van de afbeelding) tot een preciezere datering te komen. We kiezen ervoor deze aanduiding verplicht te maken, ervan uitgaande dat de mogelijkheid tot vaagheid ervoor zal zorgen dat hiermee geen problemen ontstaan. Voor deze datering kan men kiezen voor om het even welke standaard op voorwaarde dat deze duidelijk wordt aangegeven of gepubliceerd. Met opzet wordt niet de ISO-norm voor datering opgelegd omdat deze niet voldoende geschikt is voor vage dateringen en vaak leidt tot overbodige gegevens.

Tenslotte is er de *naam* van de persoon die het herkomstmerk heeft aangebracht. Hoewel hij of zij in deze materie eigenlijk de entiteit is waar alles om draait, is het niet altijd eenvoudig zijn of haar identiteit te achterhalen. Een handgeschreven noot kan onleesbaar zijn, een ex-libris kan verwijderd zijn. In plaats van hier te verwijzen naar één grote lege record, is ervoor gekozen om deze entiteit niet verplicht te maken. Op die manier wordt het systeem niet nodeloos belast met inhoudsloze verwijzingen. Men kan ervoor kiezen deze entiteit toch als ‘verplicht indien van toepassing’ te beschouwen: in dat geval moet de naam van de persoon of instelling, wanneer deze bekend is, worden opgenomen. Het is tenslotte ook belangrijk een onderscheid te maken tussen een onleesbaar en een niet-aanwezig herkomstmerk. Een onleesbaar herkomstmerk kan immers later alsnog opgelost worden.

Om praktische redenen wordt ook aangeraden een *afbeelding* van het herkomstmerk in de beschrijving op te nemen: onleesbare handtekeningen kunnen misschien later toch ontcijferd worden, of er kunnen extra aanwijzingen te vinden zijn die niet in het beschrijvingsmodel worden opgenomen. In sommige gevallen kan het ook nuttig zijn (een aantal van) deze afbeelding eveneens te koppelen aan het authority-bestand van de eigenaars: zo kunnen onoplosbare handtekeningen, monogrammen en afkortingen die wel duidelijk aan éénzelfde eigenaar toebehoren samengebracht worden. Bovendien kunnen aantekeningen die eerst niet leesbaar zijn, na grondige studie soms toch opgelost worden. Tenslotte is de technologie van de beeldherkenning binnen enkele decennia misschien zelfs zover gevorderd dat deze in staat zal zijn in een databank van vele tienduizenden handgeschreven herkomstmerken die (al dan niet leesbare) namen samen te voegen die naar dezelfde persoon verwijzen.

3. De beschrijving

Wanneer we de hierboven aangegeven velden invoeren in een databank, willen we daarbij ook zoveel mogelijk informatie over het uiterlijke voorkomen van het herkomstmerk vermelden. Dit kan helpen om onopgeloste herkomstmerken alsnog een preciezer datering te geven of ze aan de juiste persoon te koppelen. Bovendien willen we zo aangeven hoe we de informatie betreffende de tijd of de persoon hebben kunnen achterhalen. Ook biedt het de mogelijkheid bijkomende interessante gegevens (prijzvermeldingen, schenkingen, ...) op te nemen. Tenslotte vormt deze eigenlijke beschrijving de aansluiting bij de bestaande tradities van de beschrijving van boekbanden en herkomstmerken, en vormt ze er een uitbreiding van. Daarom verkiezen we ook een aanpak die nauw aansluit bij de natuurlijke taal: zo kan een herkomstmerk volgens de regels van het model beschreven worden zelfs wanneer er geen gebruik wordt gemaakt van een aparte databank, bijvoorbeeld bij invoer in een notitieveld in PICA.

De beschrijving heeft drie modules of velden, waarvan enkel het eerste verplicht is. Bovendien hebben twee van deze drie modules verschillende diepteniveaus, waarvan alleen het eerste verplicht is. Op de manier kan men, op basis van de beschikbare tijd of menskracht, besluiten hoe diepgaand de ontsluiting moet gebeuren. Ook kan men bijvoorbeeld, na een vrij snelle, oppervlakkige beschrijving van alle herkomstmerken, in een tweede fase stap voor stap de beschrijvingen dieper uitwerken.

Elke module omvat een aantal descriptoren die slechts in deze module kunnen voorkomen. Deze primaire descriptoren kunnen zelf nog verder verfijnd worden door de toevoeging van secundaire descriptoren, om zo een dieper niveau van ontsluiting mogelijk te maken. Daarnaast kunnen enkele descriptoren ook een verwijzing naar een entiteit (een specifieke datum of eigenaar, ...) bevatten. De voorbeelden in de uitwerking zullen dit duidelijker maken.

3.1 Eerste module: type herkomstmerk

Deze eerste module laat slechts één invoer toe en is steeds een verplicht veld. Hier beschrijven we de uiterlijke aard van het herkomstmerk. Er zijn zeven mogelijkheden:

- boekband
- bijlage
- etiket
- ex-libris
- noot
- zegel
- stempel

In deze module kunnen een aantal descriptoren verder worden verfijnd door toevoeging van een secundaire descriptor. Zo kan een bijlage bijvoorbeeld een brief, een foto of een bladwijzer zijn. Bij de descriptor 'stempel' kan op dezelfde manier worden aangegeven dat het om een droogstempel gaat. Enkele voorbeelden maken dit duidelijker.

- bijlage: brief
- bijlage: foto
- stempel: droogstempel
- stempel: goudstempel

3.2 Tweede module: inhoud van het herkomstmerk

De tweede module is slechts minimaal verplicht, en herhaalbaar. Hier wordt dieper ingegaan op de inhoud van het herkomstmerk, en hoe deze precies wordt weergegeven in het herkomstmerk. Er zijn tal van descriptoren mogelijk:

- naam
- datum
- initialen
- plaatskenmerk
- wapenschild
- motto
- ... (zie appendix voor een meer volledige lijst)

De primaire descriptoren van de tweede module kunnen allemaal verder worden verfijnd door middel van bijkomende descriptoren. Opnieuw enkele voorbeelden:

- datum: aankoop
- naam: koper
- naam: schenker
- naam: eigenaar
- naam: boekbinder

Tenslotte kunnen deze descriptoren nog verder verdiept worden door de specifieke inhoud te vermelden.

- datum: aankoop (13/06/1612)
- naam: koper (Joannes Chrysostomos van der Sterre)
- naam: schenker (Aubertus Miraeus)
- naam: eigenaar (Jezuïetencollege, Antwerpen)
- naam: boekbinder (Julius Ligator)

Soms is het niet mogelijk de gepaste descriptor uit het herkomstmerk op te maken. In dat geval kan dat tweede niveau worden overgeslagen, en kan men onmiddellijk de specifieke inhoud opnemen.

Het datumveld van deze module is steeds verplicht tot op het niveau van de specifieke inhoud, zelfs bij de meest oppervlakkige ontsluiting. Wanneer geen datum in het herkomstmerk zelf is opgenomen, wordt een datum bij benadering aangegeven. Deze wordt tussen vierkante haken genoteerd. Daarnaast kan men er ook voor kiezen het naamsveld verplicht te maken. De volgende stap is het verplicht maken van alle descriptoren (wanneer ze van toepassing zijn, en tenslotte kan men ook de secundaire descriptoren verplichten.

3.3 Derde module: bedekking of verwijdering

Het derde veld tenslotte biedt de beschrijver de mogelijkheid om aan te geven of het herkomstmerk nadien is verwijderd of bedekt. Omdat niet elk herkomstmerk deze bewerking heeft ondergaan, is het geen verplicht veld: het moet leeg kunnen blijven. Toch kan men bij de implementatie stipuleren dat bij de beschrijving van een herkomstmerk dat bedekt of verwijderd is, deze bewerking moet worden aangegeven. Het veld is dan verplicht indien van toepassing. Wanneer in zo'n geval het veld leeg is, impliceert dit dat het herkomstmerk onbeschadigd is. De invoer is hier beperkt tot twee mogelijkheden:

- bedekt
- verwijderd

Ook in deze derde module is er een secundair niveau van ontsluiting mogelijk door de toevoeging van secundaire descriptoren (zie appendix).

V. Conclusies en samenvatting

We hebben een model opgesteld voor het beschrijven van herkomstmerken in oude drukken, vertrekkende vanuit de praktijkervaring en met inachtneming van een aantal bestaande standaarden en modellen. We hebben vastgesteld wat de sterke en zwakke punten van deze bestaande modellen zijn voor dit specifieke domein, en hebben daarmee rekening gehouden in de ontwikkeling van ons model. Gezien de inhoudelijke variatie én de noden binnen het domein van het oude boek hebben we gekozen voor een gelaagde, modulaire aanpak die het mogelijk maakt om al naargelang van de beschikbare middelen keuzes te maken aangaande de diepgang van de beschrijving, zonder daarbij een meer diepgaande ontsluiting te bemoeilijken. Op technisch vlak is het model onafhankelijk van de gebruikte implementatie, gaande van natuurlijke taal op gedrukt papier tot een gerelateerde databank met links naar andere databanken en geavanceerde zoekmogelijkheden. De grootste vooruitgang in ons model ten opzichte van de reeds bestaande thesauri en systemen, is het vastleggen van een hiërarchie, waardoor het model ook kan worden beschouwd als een ontologie.

APPENDIX 1 – Ontologisch schema

Het hieronder gepresenteerde schema is niet meer dan een experiment. Ik meen dat de structuur reeds voldoende is om een groot aantal herkomstmerken voldoende uitgebreid te beschrijven, maar uiteraard zullen er steeds uitzonderingen zijn die niet aan de regels voldoen. Het schema staat open voor discussie, aanvullingen en verbeteringen.

1 Exemplaar

(aan te passen aan de bibliotheek en/of de catalogus)

- 1.1 Instelling
- 1.2 Deelbibliotheek
- 1.3 Reeks
- 1.4 Catalogusnummer of Plaatskenmerk

2 Herkomstmerk

- 2.1 Plaats in het boek
- 2.2 Tijd
- 2.3 (Persoon)

3 Beschrijving

- 3.1 *Module 1: Type*
 - 3.1.1 boekband
 - 3.1.2 bijlage
 - 3.1.2.1 brief
 - 3.1.2.2 foto
 - 3.1.2.3 bladwijzer
(uitbreidingen mogelijk)
 - 3.1.3 etiket
 - 3.1.4 ex-libris
 - 3.1.5 noot
 - 3.1.6 zegel
 - 3.1.7 stempel
 - 3.1.7.1 inktstempel
 - 3.1.7.2 droogstempel
 - 3.1.7.3 goudstempel
 - 3.1.7.4 perforatiestempel

3.2 Module 2: Inhoud

- 3.2.1 naam
 - 3.2.1.1 eigenaar
 - 3.2.1.2 schenker
 - 3.2.1.3 boekbinder
 - 3.2.1.4 boekverkoper
- 3.2.2 initialen
(zie naam)
- 3.2.3 handtekening
(zie naam)
- 3.2.4 datum
 - 3.2.4.1 aankoop
 - 3.2.4.2 verkoop
 - 3.2.4.3 lezing
 - 3.2.4.4 schenking
- 3.2.5 geografische plaats
- 3.2.6 nummer
 - 3.2.6.1 catalogusnummer
 - 3.2.6.2 plaatsnummer
 - 3.2.6.3 boekverkoperscode
- 3.2.7 wapenschild
(hier kan men een heraldische thesaurus toevoegen)
- 3.2.8 monogram
- 3.2.9 motto

3.3 Module 3: Bedekking / verwijdering

- 3.3.1 bedekt
 - 3.3.1.1 overkleefd
 - 3.3.1.2 doorstreept
- 3.3.2 verwijderd
 - 3.3.2.1 uitgesneden
 - 3.3.2.2 uitgescheurd

Appendix 2 – Voorbeelden

Omdat een model, hoe eenvoudig het ook is, pas duidelijk wordt in zijn toepassing, geven we in de appendix een aantal uitgewerkte voorbeelden. In deze implementatie gebruiken we het model voor een beschrijving in natuurlijke taal, zoals deze bijvoorbeeld gebruikt zou kunnen worden in een gedrukte catalogus of in een verder niet gestructureerd nootveld.

De scheiding tussen module 1 en module 2 wordt aangegeven door het voegwoord ‘met’, de scheiding tussen module 2 en module 3 door een punt. Specifieke gegevens worden tussen ronde haken geplaatst. We normaliseren namen, plaatsen en datums. Andere gegevens worden niet genormaliseerd, en tussen dubbele aanhalingstekens geplaatst.

Wanneer er geen datum in het herkomstmerk is aangetroffen, wordt toch een benaderende datering opgenomen tussen vierkante haken, waarbij het datumveld naar het einde van de beschrijving verplaatst wordt. Bij catalogografie is het gebruikelijk om bij een externe datering enkel de datum tussen vierkante haken te zetten, maar hier willen we er specifiek op wijzen dat ook het woord ‘Datum’ zelf binnen de vierkante haken valt: anders zou men kunnen denken dat er toch een datum is, maar dat deze niet werd opgenomen.

De lijst bevat alle herkomstmerken van een steekproef afkomstig uit de Stadsbibliotheek van Antwerpen. De werken waarin ze werden aangetroffen (de context) worden geïdentificeerd door hun catalogusnummer. Deze kunnen bijvoorbeeld doorverwijzen naar de on-line catalogus.

984 – Noot met naam: eigenaar (Josephus Carolus vanden Bossche), plaats (Kontich) en datum (1730).

984 – Noot. Verwijderd. [Datum (1614-1850)].

984 – Stempel met naam: eigenaar (Stadsbibliotheek Antwerpen), wapenschild en datum (1835).

984 – Stempel met datum (20 nov 1920).

1824 – Noot met initialen (onleesbaar). [Datum (1612-1750)].

1824 – Stempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen), embleem en datum (1835).

2017 – Noot met naam: eigenaar (Joannes Geefs) en datum (1651).

2017 – Noot met naam: eigenaar (Jezuïetencollege Aalst). [Datum (1615-1700)].

2017 – Noot met naam: eigenaar (Augustijnenklooster, bibliotheek) en plaats (Antwerpen). [Datum (1650-1750)].

2403 – Noot met naam: eigenaar (Joannes Lambertus). [Datum (1700-1800)].

2403 – Noot met naam (onleesbaar). Bedekt. [Datum (1615-1750)].

2403 – Noot met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen) en datum (onleesbaar). Bedekt. [Datum (1612-1800)].

2575 – Noot met naam (Giovanni Battista Mutio) en datum (26 apr 1640).

4009 – Noot met naam (Kooman). [Datum (1680-1780)].

4009 – Noot met initialen (W. H.). [Datum (1680-1780)].

4009 – Stempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen), embleem en datum (1835).

4343 – Noot met naam: eigenaar (Minderbroedersklooster) en plaats (Antwerpen). [Datum (1612-1750)].

4343 – Stempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen), embleem en datum (1835).

5856 – Noot met initialen (L.V.) en nummer (N. 14). [Datum (1612-1780)].

5856 – Noot met naam: eigenaar (Bibliotheek St.-Michielsabdij). [Datum (1612-1750)].

5856 – Noot met naam: schenker (Joannes Chrisostomos van der Sterre). [Datum (1612-1680)].

5856 – Stempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen), embleem en datum (1835).

5856 – Noot met prijs (“Const: xlvij assibus”). [Datum (1612-1680)].

6363 – Noot met naam (Matthias Henricus). [Datum (1612-1750)].

6363 – Noot met naam (Bibliotheek Abdij van Tongerlo), plaats (Tongerlo) en datum (1710).

6363 – Stempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen), embleem en datum (1835).

6244 – Noot met naam (Minderbroedersklooster, bibliotheek) en plaats (Antwerpen). [Datum (1612-1700)].

6244 – Noot met naam (Minderbroedersklooster) en plaats (Antwerpen). [Datum (1612-1750)].

6244 – Stempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen), embleem en datum (1835).

6244 – Noot met naam (Minderbroedersklooster), plaats (Antwerpen) en datum (1655).

6244 – Noot met naam (Minderbroedersklooster), plaats (Antwerpen) en datum (1660).

6788 – Noot met naam (onleesbaar) en plaats (Antwerpen). [Datum (1612-1700)].

6788 – Stempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen), embleem en datum (1835).

7383 – Noot met naam (onleesbaar). Bedekt. [Datum (1615-1800)].

7383 – Noot met naam: schenker (Joannes Vincentius Pieroni), naam: ontvanger (Augustijnenklooster, bibliotheek) en plaats (Antwerpen). [Datum (1612-1700)].

7383 – Noot met naam: eigenaar (Augustijnenklooster, bibliotheek) en plaats (Antwerpen). [Datum (1612-1700)].

7383 – Stempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen), embleem en datum (1835).

8363 – Noot met naam (Minderbroedersklooster, bibliotheek). [Datum (1612-1750)].

8363 – Stempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen), embleem en datum (1835).

16159 – Stempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen), embleem en datum (1835).

50161 – Ex-libris met naam: eigenaar (Aldus la Pipe) en embleem. [Datum (1800-1950)]

50161 – Noot met naam: verkoper (Tavernier) en prijs (“3,-”).

50161 – Stempel met datum (23 jun 1922).

54010 – Noot met naam: verkoper (Tavernier), prijs (“fr. 28,-”) en datum (24 dec 1924).

54010 – Noot met naam (P. H. Goos) en nummer (“96”). [Datum (1696?)].

68424 – Noot met naam: verkoper (Tavernier) en prijs (30,-). [Datum (1929)].

68424 – Stempel met datum (13 nov 1929).

68424 – Stempel met naam: boekbinder (B/S BB) en datum (1991).

83293 – Noot met naam: eigenaar (St.-Bernardusabdij). [Datum (1650-1750)].

83293 – Noot met prijs (“130 centiem”). [Datum (1780-1900)].

84120 – Noot met naam: verkoper (Tavernier) en prijs (“11.-”). [Datum (1922)].

84120 – Stempel met datum (23 jun 1922).

88914 – Noot met naam: schenker (Franciscus Boonen), naam: ontvanger (Augustijnenklooster) en plaats (Mechelen). [Datum (1614-1700)].

88914 – Stempel met naam (Département des deux Nethe) en embleem. [Datum (1795-1805)].

88914 – Noot met naam (Philippus van Stavre). [Datum (1805-1835)].

88914 – Stempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen), embleem en datum (1835).

88914 – Noot met datum (8 feb 1924).

126886 – Ex-libris. Verwijderd. [Datum (1750-1950)].

126886 – Stempel met naam (Jezuïetencollege, Luik), plaats (Luik) en embleem (IHS-monogram). [Datum (1750-1850)].

140776 – Ex-libris met naam (Gustave van Havre) en wapenschild. [Datum (1850-1930)].

156824 – Noot met naam (Joannes Roverius). [Datum (1612-1700)].

222170 – Noot met naam: eigenaar (Honie Reichmann) en datum (11 jun 1966).

233393 – Noot met initialen (onleesbaar). [Datum (1800-1950)].

233439 – Noot met naam (Andreas Laurens?). [Datum (1612-1750)].

233439 – Noot met naam (Joannes van Tsestich). Bedekt. [Datum (1612-1750)].

244630 – Stempel met naam: boekbinder (B/S BB) en datum (1993).

5053130 – Noot met initialen (W X?), motto (“Salus ex concord.”) en prijs (“8.-”). [Datum (1612-1750)]

5053130 – Stempel met naam (Bibliotheek Hageveld) en plaatskenmerk (“Plank 9, Kast 47”). [Datum (1880-1960)].

540199 – Noot met naam (A. J. van Bellingen) en datum (09 jan 1824).

540199 – Noot met naam (onleesbaar), plaats (Antwerpen) en datum (1622). Verwijderd.

540199 – Stempel: droogstempel met naam (Stadsbibliotheek Antwerpen). [Datum (1900-2000)].

540199 – Noot met naam (onleesbaar). Verwijderd. [Datum (1614-1700)].

545112 – Etiket met naam: eigenaar (Bibliothèque des exercices de St.-Ignace). Bedekt: doorstreept. [Datum (1750-1950)].

545112 – Stempel met naam: eigenaar (Bibliotheek Domus Christi Regis) en monogram (Christusmonogram). [Datum (1850-1950)].

545112 – Noot met naam: eigenaar (Verachter). [Datum (1950-1980)].

623063 – Noot met prijs (7500). [Datum (1970-2000)].

623063 – Noot met naam: verkoper (Erik Thonen). [Datum (1970-2000)].

623063 – Noot met naam: eigenaar (Capucijnenklooster), naam: schenker (Lois van Grave) en datum (2 apr 1717).

623063 – Stempel met naam: eigenaar (Capucijnenklooster, Tilburg). [Datum (1850-2000)].

623063 – Noot met plaatskenmerk (226 cor). [Datum (1850-2000)].

625635 – Boekband met initialen (“SPQCDD”) en wapenschild. [Datum (1623)].

625635 – Noot met naam: schenker (Claude du Bloy?) en datum (2 okt 1623).

625635 – Noot met naam: eigenaar (Capucijnenklooster), plaats (Velp) en datum (1760).

625635 – Noot met naam: eigenaar (Capucijnenklooster) en plaats (Grave (Velp)). [datum (1760-1815)].

625635 – Noot met naam: verkoper (Romantic Agony), datum (16 jun 2000), prijs (“17.000 Bef.”) en nummer (“cat. 12 n. 853”).

625635 – Stempel met naam: eigenaar (Capucijnenklooster), plaats (Grave (Velp)) en nummer: plaatskenmerk (“244 Ser”). [Datum (1880-1970)].

625635 – Etiket met plaatskenmerk (“L. 40 V.”). [Datum (1840-1930)].

657461 – Noot met naam: verkoper (Schoepen) en prijs (“2 frs.”). [Datum (1800-1900)].

657461 – Noot met datum: aankoop (7 jul 1865).

657461 – Noot met handtekening (onleesbaar). Verwijderd. [Datum (1614-1800)].